

Борис Черкас
(Київ)

СИНЬОВОДСЬКА БИТВА 1362 Р. В КОНТЕКСТІ ПОЛІТИЧНОЇ ІСТОРІЇ ЗАХІДНИХ УЛУСІВ ЗОЛОТОЇ ОРДИ (КРИЛО МУВАЛА) ПІД ЧАС „ВЕЛИКОЇ ЗАМЯТНІ”

В статті робиться спроба реконструювати політичне тло в західних володіннях Улуса Джучи, на фоні якого відбулася Синьоводська битва 1362 р. Показано, що Литвою було захоплено цілком конкретний улус–область, т.з. „Улус Курумиши”, більш відомий як Поділля. При цьому, ця територія була складовою великої територіально–адміністративної одиниці Золотої Орди – Крила Мувала. Наступ і успіх Ольгерда був спричинений тим фактом, що Улус Джучи на 1361–1362 рр. розколовся на низку незалежних володінь–князівств. Причому на захід від Волги, після поразки Кельдибека, був відсутній легітимний хан (нащадок Бату). В той же час найпотужніший емір в цих теренах, Мамай, лише почав збирати навколо себе степові області, і не міг перешикодити просування ВКЛ. Більше того, аналіз економічної ситуації в регіоні дає підстави припускати, що між еміром і Ольгердом існували домовленості. Головним наслідком битви став вихід кордону ВКЛ до Чорного моря (міжріччя Південний Буг і Дніпро) і, відповідно, „розрізання” західних володінь Золотої Орди, що, в свою чергу, заклало основи для створення Буджакської Орди.

Події 1362 р. прийнято оцінювати в контексті передусім історії Великого князівства Литовського (далі: ВКЛ), меншою мірою Польщі, Угорщини чи руських князівств. При цьому Золота Орда дещо відсувається на задній план. У той же час, виходячи з того, що саме держава Джучидів зазнала територіальних втрат, є сенс звернути головну увагу якраз на Золоту Орду.

У 1359 р. внаслідок заколоту загинув хан Бердібек. Це спровокувало затяжну політичну кризу в Золотій Орді, що відома як „Велика замятня”. Перші два роки кризи виглядали як придворна боротьба, під час якої до влади в Сараї прийшов представник кок–ординської аристократії Хиєр. Таким чином, якщо раніше представники правого крила керували Ордовичами й Шибанідами, то тепер ситуація істотно змі-

нилася¹. Юрій Варваровський характеризував цей момент як „критичну ситуація для оточення Ак–Ординських володарів”. Причому вчений саме з цим пов’язував відкочівлю „багатьох прихильників попередньої династії в єдино можливому західному напрямку”². Цей розрив у географічному походженні Джучидів поглибився з наступним претендентом з Кок Орди Току–Тимуровичем Ордумеликом. Останній убив Хизра, але тут же вступив у боротьбу з його близькими, передусім братом і сином загиблого Тимур–ходжею і Мюридом. Така ситуація перетворила споконвічний ак–ординський престол на перехідний постамент чужих кок–ординських ханів. Зрозуміло, що такий розвиток подій мав викликати зворотню реакцію з боку місцевих емірів. Проявом цього стала поява Кельдибека.

Походження останнього не відоме (сам він видав себе за сина Джанібека). Однак цей епізод його життя, на думку вчених, є досить сумнівним. Землі, які контролював даний претендент, знаходилися на захід від Волги. Його монети чеканилися в Сарай, Мокші й Азаці³. Арéal їх знахідок на сьогодні охоплює землі від Волги до Дністра. Щодо ролі Мамає в діяльності Кельдибека, то існує ряд думок: 1) князь зайняв нейтральну позицію, маючи при собі свого ставленика Абдуллаха, 2) він виступав на боці Кельдибека⁴, 3) ворогував із „претендентом”, маючи свого ставленика. Така різноплановість думок обумовлена повідомленнями різних джерел. Наприклад, *Рогозький літописець* у переліку претендентів на престол називає трьох ханів – Мюрида, Абдуллаха з Мамаєм і Кельдибека⁵. Ю. Варваровський вважав, що визначити характер відносин між еміром і Кельдибеком не можливо. Однак гадаємо, що наявність пайзи Кельдибека в Криму вказує, що він був креатурою Мамає⁶.

Головним же був той факт, що саме з появою Кельдибека Золота Орда, зберігаючи формально всі атрибути єдиної держави, фактично розпалася на дві частини. Протягом усієї весни противники готувалися до рішучого зіткнення за Сарай. Влітку, у червні – липні, на берегах Волги вирішувалася майбутня доля держави. Після запеклої битви військо Кельдибека було розгромлено і, зазнавши великих втрат, розбрелось по степу⁷. Проте Мюриду не вдалося поширити свою владу на інші території. А вже на цей час еміри вже виступили в новій ролі – самостійних правителів окремих областей держави. Країна швидко перетворилася на конгломерат уділів. Ібн Хальдун так характеризував ситуацію, яка склалася: „Коли Бердібек помер і (верховної) влади не стало, а ці (еміри) правила самостійно в провінціях”⁸. Джерела повідомляють нам про Булат–Теміра

¹ Ю. Е. Варваровский, „*Мамаева Орда*” по данным письменных и нумизматических источников, „Stratum”, 1999, № 6, с. 277; Р. Ю. Почекасв, *Цари Ордынские. Биографии ханов и правителей Золотой Орды*, Санкт–Петербург 2010, с. 124.

² Ю. Е. Варваровский, „*Мамаева Орда*”, с. 278.

³ И. М. Миргалесв, *Политическая история Золотой Орды периода правления Токтамыши–хана*, Казань 2003, с. 32.

⁴ Ibidem, с. 33–34.

⁵ *Рогозький літописець*, [in:] *Полное Собрание Русских Летописей* [далее: ПСРА], т. 15, Петроград 1922, с. 70.

⁶ Ю. Е. Варваровский „*Мамаева Орда*”, с. 278.

⁷ *Рогозький літописець*, [in:] ПСРА, т. 15, Петроград 1922, с. 73.

⁸ Ібн Хальдун, *Книга назидательных примеров и Сборник подлежащего и сказуемого по части истории Арабов, Иноземцев и Берберов*, [in:] *Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Извлечения из сочинений арабских сборников В. Г. Тизенгаузена*, т. 1, Санкт–Петербург 1884, с. 390.

в Бугарі на Волзі, Тогай – у Мордовії⁹ (а на схід від нього, за Вадимом Єгоровим, Секіз-бей¹⁰, згадується ще й Уруз Буга Бездежський¹¹), Мамає – на південному Подніпров'ї і в степовому Криму¹² та емірів ногаєвого улусу¹³. Вочевидь, таких володінь було більше. За Ібн Хальдуном, кілька емірів поділили округу Сарая і правили самостійно – Хаджичеркес – в Астрахані, в інших місцях – Урусхан та Айбекхан¹⁴. Отже, найбільшу самостійність здобули землі з великою кількістю (якщо не перевагою) саме осілого населення. Більше того, деякі з них охоплювали територію раніше існуючих князівств (Мокша) і царств (Булгарія). І це не випадково, бо саме на їх основі виникли ординські улуси¹⁵. Крім того, мала й середня ланка нобілітету з домонгольських часів, не говорячи вже про рядове населення, залишилися незмінними. Величезну роль відігравав економічний фактор. Адже відкритий степ не давав можливості протриматися в буремні роки окремим князям. Яскравим прикладом є історія з Тогаєм. Цей емір спершу спробував закріпитися в містечку Бездеж, де навіть почав будувати укріплення навколо своєї ставки. Проте, не закінчивши фортифікаційних робіт, відступив до Мокши¹⁶. Значно більше прагнення до „самостійного” життя мали правителі осілих, передусім руських і північнокавказьких, регіонів. Причому чималі сили останніх давали можливість їхнім правителям поступово кидати виклик сусіднім емірам. Відсутність легітимної ханської влади знімала з правителів тієї чи іншої області їх карну відповідальність щодо своїх сусідів. Наприклад, 1365 р. вже згаданий Тогай здійснив напад на Рязанщину. Спочатку йому вдалося пограбувати князівство і навіть захопити місто Переяславль. Але вже на зворотному шляху рязанська дружина розгромила еміра. Причому, як зазначає Геннадій Білорибкін, Тогай був змушений залишити улус¹⁷. Політичний розкол поглибився і кризою – кліматичною, а за нею і економічною. Літом 1361 г. в Золотій Орді була засуха, а взимку вдарили великі морози¹⁸. Унаслідок цього в степу почався голод „великий”¹⁹. Ситуація ускладнювалася ще й епідемією, швидше за все чуми, яка спалахнула того ж року „в Орді, так по ряду ... і по руських містах у Новосілі, і в Коршеві, і в Брянську і по інших містах і на Коломні”²⁰.

⁹ *Рогожский летописец*, с. 69; Б. Д. Греков, А. Ю. Якубовський, *Золотая Орда и ее падение*, Москва 1998, с. 209; М. Г. Сафаргалієв, *Распад Золотой Орды*, Саранск 1960, с. 118.

¹⁰ В. А. Егоров, *Историческая география Золотой Орды в XIII–XIV вв.*, Москва 2008, с. 62.

¹¹ *Рогожский летописец*, с. 71.

¹² Р. Ю. Почакаєв, *Мамай исторический*, [in:] *Мамай. Опыт историографической антологии*, Казань 2010, с. 209.

¹³ Н. Д. Руссев, *Молдавия в „темные века”: материалы к осмыслению культурно-исторических процессов*. „Stratum”, 1999, № 5, с. 389.

¹⁴ М. Г. Сафаргалієв, *Распад Золотой Орды*, с. 120; Ібн Хальдун, *Книга назидательных примеров*, с. 391; *Золотая Орда в источниках*, т. 1, подг. к изд. Р. П. Храпачевский, Москва 2009, с. 175.

¹⁵ И. А. Измайлов, *Волжская Болгария XIII в.: автономия или ханский улус*, [in:] *Золотоордынское наследие*, вып. 1, ред. И. М. Миргалієва, Казань 2009, с. 31–41; Г. Белорыбкін, *Улус Мокши*, [in:] *История татар*, т. 3, ред. М. А. Усманова, Р. С. Хакимова, Казань 2009, с. 208–210.

¹⁶ В. А. Егоров, *Историческая география*, с. 110; М. Г. Сафаргалієв, *Распад Золотой Орды*, с. 119.

¹⁷ *Рогожский летописец*, с. 80; М. Г. Сафаргалієв, *Распад Золотой Орды*, с. 119; Г. Белорыбкін, *Улус Мокши*, с. 210.

¹⁸ *Рогожский летописец*, с. 71.

¹⁹ М. Г. Крамаровский, *Петрарка о бедах Скифии (Золотой Орды) в 1360–х гг.* „История и современность”, № 2, сентябрь, 2007, с. 130.

²⁰ *Рогожский летописец*, с. 78.

Не виключено, що однією з причин голоду було порушення притоку товарів з осілих областей. Адаже якщо степові еміри спромоглися на створення власних незалежних князівств, то аналогічні осілі області мали до цього більше можливостей.

Наприклад, 1362 р. маємо звістку про початок будівництва кам'яної фортеці в Мангупі. Отже, місцеве населення почувалося досить спокійно і незалежним від ординців. Це ж стосується й інших прибережних теренів Криму. Перша спробу відновлення тут татарської влади фіксується під 1365 р.²¹ Згідно з висновками Аркадія Григор'єва, ординська влада відновилася тут лише 1375 р.²² Того ж 1362 р. відбулося повстання і в Білгороді–на–Дністрі.

Незважаючи на недостатню в контексті інформативність руських джерел, варто звернути увагу на декілька моментів. По–перше, коли 1356 р. Ольгерд захопив Сіверщину, то прибуття князя Василя з ханським ярликом істотно вплинуло на зміну ситуації. Водночас на 1362 р. сіверські князі не могли мати як формального, так і практичного захисту. По–друге, *Рогозький літописець*, розповідаючи про походи Ольгерда на Коршів, а потім „воювання” Синіх Вод та Білобережжя, не згадує татар²³, на відміну від 1356 р., коли Ольгерд залишив Брянськ, і 1374 рр., коли відбулася війна з „Темерем”²⁴. Це виглядає дуже дивно, бо незрозуміло, хто ж протистояв литовцям. Вочевидь, така позиція літописця викликана тим, що він не бачив на цих землях верховної імперської влади. Отже, князі і в цих землях, як і в сусідніх улусах, мали свободу дій.

Але така ситуація тривала недовго і вже на кінець літа 1362 р. у боротьбу за ханський престол відкрито вступив Мамай. Як зазначалося, у попередні роки Мамай закріпився як у своїх володіннях у Подніпров'ї, так і в Криму, точніше – в Солхатській тьмі. Про його дії після смерті Бердібека відомо мало. Ільнур Міргалєв, підсумовуючи дослідження своїх попередників, дійшов висновку, що князь спочатку не втручався в придворну боротьбу і визнавав усіх ханів, навіть Кельдибека²⁵. Фактично лише Кельдибек забезпечував стабільність в одному з найвигідніших, з точки зору надходжень до скарбниці, улусів Золотої Орди. Його поразка і початок анархії серед улусних емірів спонукали Мамаю до активних дій. Для цього останній мав усі можливості. По–перше, він контролював більшість доходів від генуезької торгівлі, що давало йому величезний фінансовий ресурс. По–друге, його фланги були природно прикриті і їм не загрожувала серйозна небезпека. Єдиною проблемою могли бути еміри улусу Ногая, але просування литовців на Поділля знімало й цю проблему. По–третє, Мамай мав високий статус оскільки був родичем Бердібека, точніше – чоловіком його доньки. Відповідно, емір став „гургеном” („ханський зять”), що, як відзначив Ю. Варваровський, було почесним соціально–шлюбним титулом і наблизило до „ханської родини”²⁶. При хані він займав посаду беклярбека, і саме з рук Бердібека отримав Солхатський улус. І, по–четверте, Мамай сам був непересічною особистістю.

²¹ М. Г. Крамаровский *Петрарка о бедах Скифии*, с. 129.

²² А. П. Григорьев, *Загадка крепостных стен Старого Крыма*, [in:] *Мамай*, с. 116.

²³ *Рогожский летописец*, с. 75.

²⁴ *Ibidem*, с. 106.

²⁵ И. М. Миргалев, *Политическая история*, с. 33

²⁶ Ю. Е. Варваровский, „*Мамаева Орда*”, с. 278.

Єгипетський хроніст Ель Мухіббі характеризував цього еміра: „войовничим, той що підтримує, помічником, багато піклуючий, очільником, нойоном, ессеїфі славою ісламу і мусульман... Помічником войовників і борців, вождем ратей... мечем повелителя правовірних”²⁷.

Влітку (у серпні?) Мамай разом з претендентом на престол Абдуллахом почав займати улуси на північ і схід від Дніпра. Вже восени під його владою перебував Азов і степові території між Доном і Волгою²⁸. Враховуючи брак власних сил для успішного початку кампанії (повідомлення про бойові дії, принаймні масштабні, відсутні), очевидно, Мамай діяв не стільки як „воїтель”, а як дипломат. Справа в тому, що Мюрид був представником „Заяицких орд”²⁹, точніше крила Орди, тобто в очах більшості емірів західних улусів – чужинцем. Вочевидь, еліта правого крила й частини лівого вважала себе обійденою в боротьбі за владу. В той же час, Мамай справляв формальний вплив на крило Мувала. Наприклад, одночасно з захопленням Азова, венеціанці, які там мали головну резиденцію в Північному Причорномор’ї, отримали торгові привілеї (зменшення мита з п’яти відсотків до чотирьох)³⁰. Олена Скржинська прослідкувала буквально по роках, як Венеція намагалася здобути зниження митної ставки. Дослідниця не вказує, хто саме дав венеціанцям знижку; вона лише допускає, що це могли бути як Хизр, так і Мюрид³¹. Разом з тим, О. Скржинська зазначає, що 1369 р. венеціанці знову прагнули до знижки мита вже до трьох відсотків і зверталися з цим проханням саме до Мамає³². Отже, більш перспективною виглядає версія про те, що Мамай, надавши митну знижку, заручився підтримкою італійців. Ю. Варваровський, посилаючись на О. Скржинську, прямо стверджував, що саме Мамай надав цей привілей³³.

На кінець осені Мамай уже мав достатньо сил, щоб розпочати відкриту боротьбу за Сарай. Між ним і Мюридом відбулася битва³⁴, у якій перемогу мав отримати Мамай, бо він зайняв Сарай. Проте закріпитися надовго в столиці Мамай не зміг і відступив на Правобережжя Волги. На Дніпрі, емір, згідно з дослідженням О. Григор’єва, заснував свою нову столицю під назвою Орда³⁵ (сучасне городище Великі Кучугури, або Кінські Води під Запоріжжям³⁶). Однією з причин відступу стала протидія еміру всередині крила Мувала. Ібн Хальдун повідомляє, що Мамай після захоплення Сарая і посадки Абдуллаха отримав опозицію в особі Кутлуг–Тимура, але переміг його³⁷. Ю. Варваровський висловив припущення, що тут описується захоплення Криму після

²⁷ Ель Мухибби, *Исправление определения по части высокой терминологии*, [in:] *Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды*, т. 1, с. 350.

²⁸ Г. А. Федоров–Давыдов, *Общественный строй Золотой Орды*, Москва 1973, с. 147.

²⁹ М. Г. Сафаргалиев, *Распад Золотой Орды*, с. 117.

³⁰ Е. Ч. Скржинская, *Русь, Талия и Византия в Средневековье*, Санкт–Петербург 2000, с. 145, 146.

³¹ *Ibidem*, с. 144.

³² *Ibidem*, с. 146.

³³ Ю. Е. Варваровский, „Мамаева Орда”, с. 279.

³⁴ *Рогожский летописец*, с. 78.

³⁵ А. П. Григорьев, *Историческая география Золотой Орды*, „Тюркологический сборник”, 2006, с. 117.

³⁶ М. В. Ельников, *Золотоордынські міста на території запорізького краю*, Б.м., б.д., с. 163.

³⁷ Ібн Хальдун, *Книга назидательных примеров*, с. 390.

відступу з Волги в 1360–1361 рр.³⁸ На мою думку, мова йде про 1362 р., тому що в Ібн Хальдуна черговість подій така: Крим – Сарай і посадження „царевича” Абдуллаха на престол – конфлікт з Кутлуг–Тимуром.

Вище вже відмічалось, що Мамай лише 1365 р. спромігся поширити свою владу на Кримське узбережжя³⁹. М. Сафаргалієв звернув увагу, що на карті братів Піцигані, складеній близько 1367 р., над Таною (Азовом) відсутній ординський герб (був лише венеціанський). З цього вчений зробив висновок, що місто, вочевидь, на той час вийшло з-під влади ординців⁴⁰ (очевидно Мамає). Тут швидше за все мав місце якийсь кондомініум, бо за своїм розташуванням Азов навряд чи міг бути вільним від присутності татар. Тим більше, що вже 1363 р. саме цьому в місті починають карбувати монети Мамає⁴¹.

Таку ситуацію слід пояснити не лише недостатньою кількістю сил Мамає, але також його формальним правом на ці території. Тобто, Мамай розширював свою владу в межах законної юрисдикції. Ця ситуація ще більш яскраво проявилася в руських (українських) князівствах Поділля, Київщини і Чернігово–Сіверщини.

Відсутність легітимної центральної сарайської влади залишали ці князівства сам на сам з ВКЛ. Останнє, як зазначалося, чинило постійні спроби поширити на них свою владу, і лише наявність ординського фактора стримувала литовців. Тепер же за відсутності цього бар'єру шлях для ВКЛ було відкрито. Протягом літа – осені 1362 р. Ольгерд зайняв Чернігово–Сіверську, Київську і Подільську землі.

Ця проблема добре досліджена в працях українських вчених (Фелікс Шабульдо, Олена Русина), вивчена її подієва сторона⁴². Разом з тим, слід наголосити, що поза увагою авторів залишилися німецькі джерела: *Хроніка Йоганна Пошильге*, *Торунські аннали*, *Хроніка Дитмара Любецького*, *Вандалія Альберта Кранца*.

Причина, очевидно, полягала в тому, що опис, поданий у них, більше підходить під Куликовську битву. Наприклад, у Й. Пошильге читаємо: „У тому ж році була велика війна в багатьох країнах: особливо билися руські з татарами біля Синьої Води, і з обох сторін було вбито біля 40 тисяч чоловік. Однак руські утримали поле. І, коли вони поверталися з бою, вони зіткнулися з литовцями, яких татари покликали туди на допомогу, і вбили руських дуже багато і взяли в них велику здобич, яку ті взяли у татар”⁴³. А. Кранц у *Вандалії* навіть подає дату події: „Було це в 1381 р. після народження Христа”. Хоча по його викладу тут мова більше йде про отримання повідомлення, а не дату самої битви. Саме тому історики не вважали за потрібне датувати ці події 1362 р.

³⁸ Ю. Е. Варваровский, „*Мамаева Орда*”, с. 278.

³⁹ М. Г. Крамаровский, *Петрарка о бедах Скифии*, с. 129.

⁴⁰ М. Г. Сафаргалієв, *Распад Золотой Орды*, с. 122.

⁴¹ Ю. Е. Варваровский, „*Мамаева Орда*”, с. 279.

⁴² Ф. Шабульдо, *Наративні джерела і перші дослідники про похід Ольгерда на Синю Воду і Білобережжя*, [in:] *Синьоводська проблема у новітніх дослідженнях. Збірник статей*, наук. ред. Ф. М. Шабульдо, упор. О. Д. Брайченко, Київ 2005, с. 57–74; О. Русина, *Синьоводська „Задонщина”: історична першість чи історіографічний гібрид?*, „Український гуманітарний огляд”, вип. 1, 1999, с. 178–189; Ф. М. Шабульдо, *Чого не схотіла або не змогла помітити моя рецензентка (відповідь на рецензію Олени Русиної)*, „Український гуманітарний огляд”, вип. 2, 1999, с. 198–217.

⁴³ *Johannes Lindenblatts oder Chronik Johannes von Pusilie, Offizials zu Riesenburg*, hrsg. v. J. Voigt, F. W. Schubert, Königsberg 1823, s. 45–47.

Проте, на мою думку, такі висновки є дещо не коректними (назва місця битви прямо вказує на Сині Води). Мені не зустрічалася така назва стосовно Дону, Красивої Мечі й Непрядви. Вочевидь, тут має місце контамінація – створення повідомлення в хроніці на основі накладання двох різних сюжетів і видання їх за один. Адже, що знали хроністи: десь була баталія з татарами і там були русини, татари й литовці – всі ці герої фігурують в обох битвах. З іншої битви, віддаленої в часі, вони взяли назву місцевості, а з тієї, що ближче, – загальний перебіг події. Є ще одне джерело, яке, на мою думку, побічно підтверджує сам факт завоювання ВКЛ Поділля. Цим джерелом є *Хроніка Яна Длугоша*. На перший погляд, це не так, адже якраз цей польський хроніст кінця XV ст. навпаки стверджував, що татар з Поділля прогнав Казимир Великий (це сказано в сюжеті про смерть короля). У похвалі сказано, що Казимир завоював Галичину, Волинь і Поділля. При цьому на попередніх сторінках Яна Длугош описав переможні походи Казимира на територіальну спадщину Романовичів. А от звільнення Подільських теренів не показав. На мою думку, поясненням цього є той факт, що Ян Длугош писав пропагандистський твір з „правильною історією”. Відповідно, існувала потреба довести приналежність Поділля Польщі через першість її завоювання польськими королями. Конкурентом же такої думки виступало ВКЛ. Додатковим аргументом у підтвердженні цієї думки є сюжет від 1370 р. Тоді патріарша канцелярія титулує Казимира Великого королем у т. ч. Русовахії, або, з інших джерел, Пониззя, територію якого Ігор Скочилиас окреслює аж до Білгорода⁴⁴. Але відомо, що перед цим Коріатовичі визнали себе васалами короля, тобто Русовахія через це потрапила до титулу Казимира. А, отже, до цього часу король не мав до неї жодного відношення.

Рогозький літописець, найстаріше джерело про приєднання до Литовської держави нових земель, пише коротко: „Того же лета Литва взяли Коршев и сотворишася мятежи и тягота по всеи земли. Тое же осени Ольгерд Синю Воду и Белобережье повоевал”⁴⁵. У цьому описі звертають увагу на себе, передусім, географічні пункти. Коршів – місто розташоване на кордоні Чернігово–Сіверщини і степових улусів. Невипадково в описі розповсюдження чуми він (разом з Новосилем) іде після Орди⁴⁶. Бо Орда – це центр імперії і літописець, відповідно, описував, керуючись цим фактом. Сині Води є рубезжем як між осілим Поділлям і кочовиками, так і локалізується поблизу впадіння в Південний Буг, де проходив кордон з улусом Ногая. Що ж до Білобережжя, то для розуміння його розташування, на мою думку, слід керуватися, в першу чергу, саме *Рогозьким літописом*. Відповідно, в ньому дана місцевість ще фігурує в історії про повернення Святослава Ігоровича до Києва. І там чітко зазначено, що мова йде про правий берег Дніпра біля порогів⁴⁷. Підсумовуючи, треба зазначити, що літописець фактично окреслив крайні межі теренів, захоплених ВКЛ. Іншим моментом, що впливає з літописного повідомлення, є виділення двох етапів, точніше – двох кампаній Ольгерда: перша – на Чернігово–Сіверщину, а друга – на Поділля.

⁴⁴ І. Скочилиас, *Аспрокастрон–Білгород – кафедра Галицької митрополії у XIV ст.*, „Ruthenica”, вип. 8, 2009, с. 120.

⁴⁵ *Рогозький літописець*, с. 75.

⁴⁶ *Ibidem*, с. 78.

⁴⁷ *Ibidem*, с. 14.

Також визначено й час подій. Друга кампанія відбулася восени 1362 р. Відповідно, перша була раніше, вочевидь літом. Як бачимо, хронологічно це збігається з поразкою Кельдибека і початком наступу Мамає. Погром хана відкрив шлях на князівства, а рух Мамає на схід відбувся одночасно з походом Ольгерда на Поділля. У даному випадку можна зробити два висновки: або Ольгерд скористався зайнятістю еміра, або – навпаки – еміру був вигідний наступ литовців. Останнє могло мати місце, якщо Мамає конфліктував з емірами улусу Ногая. Ф. Шабульдо висунув гіпотезу, що між Ольгердом і Мамаєм було підписано угоду й емір відступив ярликом Поділля, Київщину й Чернігово–Сіверщину на правах кондомініуму. Вчений навіть спробував відтворити варіант цього документа на основі пізніших ярликів. У принципі, за логікою подій, такий факт міг мати місце. Справа в тому, що будівельна політика Мамає, утримання майже два десятиліття теренів від Дніпра до Волги й активна участь у боротьбі за Сарай повинні були мати під собою серйозну основу. Одним з її елементів мало бути постачання з осілих теренів лісу, без якого було б неможливе не лише будівництво, але й просте утримання ординських міст. Не менш важливими були поставки зерна, меду, руди й заліза тощо. Не виключено, що ця угода була укладена вже після наступу ВКЛ, і Мамає був поставлений перед фактом: або воювати з Литвою, або укласти мир. Війна в той час навряд чи була можливою. У 1362 р. в Орді був голод⁴⁸, що став результатом не лише відповідних погодних умов, а й припинення литовцями поставок стратегічних продуктів. Загалом кондомініум був звичайним явищем у суміжних зі степом осілих теренах. Подвійне підпорядкування і оподаткування чітко простежується в історії функціонування, наприклад, італійських міст Причорномор'я.

Я вже відмічав, що в літописі згадано про смуту в Чернігово–Сіверщині. Саме на цих внутрішніх усобицях і базувалося підпорядкування краю ВКЛ. Адже не треба забувати, що швидке територіальне розширення Литовської держави за рахунок руських князівств відбувалося не стільки за допомогою військової сили, скільки на договірній основі. Фактично мала місце заміна однієї династичної родини (Рюриковичів) іншою (Гедиміновичів). За таких умов литовці намагалися не стільки завойовувати окремі міста чи місцевості, скільки приєднати князівство цілком. Так Волинь увійшла до складу ВКЛ за рахунок шлюбу Любарта Гедиміновича з донькою Андрія Юрійовича. Той же Ольгерд, за життя батька, став вітебським князем шляхом одруження з місцевою княжною. Відповідно, і сам він намагався діяти за таким же принципом. Його старший син Андрій був як князем Новгороду, так і Полоцького князівства. Тому Ольгерд, намагаючись захопити руські землі, що перебували в складі Золотої Орди, також мав діяти вже второваним шляхом. Власне, і завойовати ці області, за умови протидії місцевого населення, він навряд чи зміг би. Так, спроба Ольгерда в 1356 р. утримати зайняту Сіверщину завершилася невдачею. Проте саме його присутність там є показовою з точки зору впливу на місцеве населення. Період смут, що почався паралельно із „замятнею” в Орді, сприятливо позначився на планах литовського правителя. Не є випадковою і та обставина, що в джерелах фігурує не Ольгерд, а збірна назва „Литва”. Вочевидь, військом керували діти великого князя литовського: Дми-

⁴⁸ М. Г. Крамаровский, *Петрарка о бедах Скифии*, с. 130–131.

тро–Корибут, Лунгвеній та інші, які згодом і стали місцевими князями⁴⁹. Таким чином, цей похід був продуктом передусім дому Ольгердовичів.

Наступним (а може й одночасним) етапом у цих процесах стало приєднання до ВКЛ Києва. Згідно з *Густинським літописом*, князівство було „взято під Федором”⁵⁰. Павло Клепатський висунув ідею, що між Ольгердом і київським князем (Федором?) була досягнута союзна угода про перехід князівства з–під влади однієї сили – Орди, під владу іншої – ВКЛ⁵¹. Це, загалом, логічна думка, особливо з огляду на швидке зайняття без якогось військового, принаймні значущого, протистояння.

На сьогодні ця гіпотеза знайшла додаткові підтвердження. Так, О. Русина звернула увагу, що Путивль ніколи не належав безпосередньо до Київської землі. Це місто входило до Чернігівського, а пізніше Новгород–Сіверського князівств. Вочевидь, поява міста в Київському князівстві була викликана лише появою на стольному престолі путивльського князя⁵².

У випадку усунення Федора або іншого князя з київського престолу Путивль швидше за все відійшов би назад до Новгород–Сіверського. Проте він залишився в Київському князівстві. Це могло мати місце лише в тому разі, якби Федір передав свої володіння новому київському князеві Володимирі Ольгердовичу. Історія з Черкасами також підтверджує такий сценарій розвитку подій. Цей населений пункт географічно належав до Київської землі. Плано Карпіні, змальовуючи свій шлях до Орди, прямо вказував Київ – Канов – невідоме місто на Дніпрі. Але відомо, що до кінця XIV ст. Черкаси входили до складу Подільського князівства. На це вказує як список міст Кіпріана⁵³, так і документ з польської королівської канцелярії⁵⁴. Місто потрапило до Поділля за золотоординської влади. А це означає, що Ольгерд не змінював кордонів приєднаних областей, а приєднував у цілому.

Крім того, заслуговує на увагу той факт, що в легенді про Гедимінів похід на Київ Федір виступає як син литовського правителя. Безсумнівно, що це відносилось до пізнішої литовської традиції, яка підкреслювала передачу ним землі на цілком легітимних умовах. Таким чином, на кінець літа 1362 р. Київське князівство було повністю під владою Ольгерда.

Вже згадувалося про відносини європейських країн із Золотою Ордою. Сусіди держави Джучидів постають складними політичними організаціями з розгалуженим адміністративно–територіальним устроєм. Війни між цими країнами відбувалися за цілком конкретні князівства, воєводства, повіти, намісництва, волості, староства, „землі” тощо. Щодо висвітлення політики Орди, тож не слід забувати, що вона теж була покрита сіткою областей–улусів. При чому їх кордони нерідко були більш сталими в часовому проміжку внаслідок специфіки кочового господарства. У 1362 р. Оль-

⁴⁹ Детальніше про Чернігово–Сіверські землі після їх включення в ВКЛ див.: О. В. Русина, *Сіверська земля у складі Великого князівства Литовського*, Київ 1998.

⁵⁰ *Ипатьевская Летопись*, [ін:] *ПСРА*, т. 2, Санкт–Петербург 1843, с. 350.

⁵¹ П. Клепатський, *Очерки по истории Киевской земли. Литовский период*, Біла Церква 2007, с. 57.

⁵² О. Русина, *Студії з історії Києва та Київської землі*, Київ 2005, с. 17, 19.

⁵³ М. Тихомиров, *Список русских городов дальних и ближних*, „Исторические записки”, т. 40, 1952, с. 224; J. Kurtyka, *Repertorium Podolskie dokumenty do 1430 r.*, „Rocznik Przemyski. Historia”, т. 50, 2004, з. 4, с. 164.

⁵⁴ J. Kurtyka, *Repertorium Podolskie*, s. 163.

герд зайняв один „осілий” улус Орди – Сіверщину і два „суміжні” улуси: Київщину і Поділля. Враховуючи відому аксіому литовської влади: „Ми старини не рушимо і новини не вводимо”, – слід було чекати, що Гедиміновичі залишать попередню систему управління і соціально–економічних відносин недоторканою (принаймні спочатку). Адаже навряд чи такий складний механізм, як кондомініум, конструювався на початку наступу литовців. Фактично він діяв на Київщині в рамках відносин усередині Золотої Орди – аналогічно до того, як це було і в Солхатській тьмі. Тільки там на чолі улусу стояли представники татарського нобілітету, а на території Київщини цей порядок зазнав змін. Спершу Бату віддавав перевагу князям з володимиро–суздальської гілки, пізніше Менгу–Тимур віддав ці землі Тука–Тимуру (чи його сину) а з 20–х років XIV ст. знову утвердилася влада Рюриковичів. Коли ж литовці прийшли на Київщину, вони взяли не просто якусь абстрактну територію, а окремих улус Золотої Орди, з певними традиціями спільного існування осілого населення і кочових володінь емірів.

Є ще кілька фактів, що підтверджують наявність подвійної зверхності. По–перше, це існування на території Київського князівства володінь ординських емірів. По–друге, масштабне будівництво укріплень у Києві („замок з дубових паль збудував”) та інших міст (останнє могло бути здійснене лише за умови безпеки з боку Степу). По–третє, осілі регіони економічно працювали на Золоту Орду не лише за допомогою плати сріблом. Головним надходженням були натуральні податки, без яких неможливе нормальне життя кочової імперії. Що стосується форми податків, то їх уже як явний архаїзм бачимо наприкінці XV ст. у вигляді, наприклад, „черкаської данини медом”. Окремо слід сказати про монети. Справа в тому, що ті з них, які мали „в’язь”, випускалися Володимиром Ольгердовичем лише на початку правління. Всі ж інші, а їх відомо на сьогодні принаймні десять типів, такої особливості не мали⁵⁵. Хоча, можливо, тут є продовження карбування на „татарський манер”, що вже існувало в князівстві на момент приходу литовців⁵⁶. З цього можна зробити висновок, що для Ольгерда і його сина Володимира кондомініум був лише тимчасовим явищем, спрямованим на те, щоб виграти час та інкорпорувати місцевих татарських феодалів у свою ойкумену. Адаже всі наступні монети випускалися ще за життя і вершини могутності Мамаю. Такий висновок можемо зробити не лише на основі місцевих реалій. Микола Руссев, досліджуючи просування молдаван у середині 60–х рр. XIV ст. на південь, звернув увагу, що й перші монети Богдана I, молдавського господаря, мали з одного боку в’язь. І це при тому, що засновник Молдавської держави знищив чи вигнав татар. Учений зробив висновок, що цей правитель таким чином намагався пристосувати місцеві економічні звички до нових реалій⁵⁷. Що ж стосується емірів, які володіли землями на території Київського князівства, то з їх боку не бачимо ніякого спро-

⁵⁵ Г. Козубовський, *Синьоводська битва 1362 р. і зміни у грошовому обігу Південної Русі–України*, [in:] *Синьоводська проблема*, с. 96.

⁵⁶ К. Хромов, *О монетной чеканке на территории Киевского княжества в 50–е годы XIV века („киевские” подражания монетам Джанибека)*, [in:] *Международная научно–практическая конференция Проблемы охраны и восстановления фортификационных сооружений Киевской земли, Киев 26–27 мая 2005*, с.122–130 (http://www.hordecoins.folgat.net/Rpubl_ZamkovaGora2005–conf.htm [20.10.2013]).

⁵⁷ Н. Д. Руссев, *Молдавия в „темные века”*, с. 391.

тиву. На мою думку, це було викликано такими факторами. По–перше, у них просто не було вибору, бо в умовах боротьби за золотоординську столицю воювати з Литвою сил було недостатньо. І, по–друге, протистояння в Орді було кривавим. Питання збереження власних володінь від розорення стояло надзвичайно гостро. Тому, визнаючи литовську владу в Київському князівстві, еміри фактично залишали під її захистом свої землі. Не слід забувати, що міста в степу були дотаційними і без поставок ліса, провізії тощо вони просто не могли б існувати. А ці товари могли прийти тільки з півночі.

На відміну від Сіверщини і Київщини, на Поділлі ситуація для литовців складалася по–іншому. Ця земля дісталася Гедиміновичам через збройне протистояння з татарами. Але чому? При розгляді дій Мамає 1362 р. землі на захід від Дніпра і до Дунаю якось випадають. Це чітко простежується за характером нумізматичних знахідок. Монети Абдуллаха зустрічаються там між 1362–1365 рр., але історики їх кваліфікують не як показник влади хана, а як наслідок торгових операцій. Монет часів його попередників там досить мало, а деякі взагалі відсутні⁵⁸. Так, на Торговиці, що була столицею улусу Курумиси (Куремси), археологами фіксуються знахідки монет від Токти до Кульпи й Навруза 1360 р.⁵⁹ На мою думку, це пояснюється тим, що еміри Нагаєвого улусу не визнавали влади Мамає і його кандидата, а за прикладом Мордвичи Булгару правили самостійно. Саме цим можна пояснити і військові дії Ольгерда на території Правобережної України, на що прямо вказує *Рогозький літопис*. Цікаво, що пізніше на монетах уже литовських ставлеників на Поділлі – Коріатовичів – відсутні „ординські” знаки. Це вказує, що для ВКЛ вказана земля була здобута мечем, без будь–яких договорів з ординцями.

Якими ж силами володіли еміри, проти яких виступило литовське військо? На думку М. Руссева, на 1362 р. Ногаїв улус складався з трьох туменів і контролювався трьома мурзами–беками, найавторитетнішим серед яких був Демитрій. Територія, яку контролювали еміри, була досить великою і займала значні простори межиріччя Дністер–Серет. Богдан I у 1359 р. створив Молдавське князівство, проте його територія охоплювала лише витoki Дністра і Пруту в передгір’ї Карпат⁶⁰. Тобто його сил було замало, щоб поширити владу на південь. Наприклад, болгарський цар Михайло Шишман найняв три тисячі „Черних” татар (з Придунав’я). Причому мова йшла не про союзні орди, а саме найманців з їх числа. Отже, загальна кількість татар була більшою. Цінним є і повідомлення кілійських генуезьких торгових книг про торг з ординцями. В них зазначені представники з трьох конкретних тисяч⁶¹. Але при цьому не згадано туменів. Пояснити такий факт можна тим, що ці тисячі походили з місцевого тумену, на території якого існувала Кілія. Адже уявити, що окремі тисячі були в змозі контролювати великі

⁵⁸ Е. Николає, *Две монеты финальной стадии золото ордынского господства к западу от Днестра*, „Stratum”, 1999, № 5, с. 142–146.

⁵⁹ І. Козир, О. Чорний, *Локалізація місця битви на Синіх Водах 1362 р. у світлі нових джерел*, „Український історичний журнал”, 2012, № 2, с. 24.

⁶⁰ Н. Д. Руссев, *Молдавія в „темные века”*, с. 391.

⁶¹ Ibidem, с. 388.

простори безпосередньо поблизу Угорщини і волоських князівств, доволі складно. Щодо персон емірів (точніше двох – Кутлубуга і Хаджибей), про яких згадують джерела, то це питання також є дискусійним. Справа в тому, що Демитрій відомий нам із сучасного угорського документа – торгових пільг купцям. Інша справа, чи Кутлубуга і Хаджибей є тими ж, хто зустрічається серед Мамаєвих емірів. Але М. Руссев звернув увагу, що в інших угорських документах про володарів Нагаєвого улусу говориться в множині. У 1388 р. турецькі джерела згадують орди Янджи бей і Кутлах Бугі. Молдавський дослідник звернув увагу на їх схожість, як з Кутаубугою і Хаджибеєм, так і з топонімами в Буджаку і Бессарабії – о. Кутлахбуг і м. Хаджи (Качи, Ачи, Аджи) бей. М. Руссев проаналізував фрагменти *Хроніки Мацея Стрийковського* про вигнання татар з Поділля. Молдавський вчений звернув увагу, що топоніми, пов'язані з Ногаєм, зустрічалися на цих землях ще до переселення ногаїв і, отже, не пов'язані з ними. З цього М. Руссев зробив висновок про реальність тексту М. Стрийковського⁶².

Що стосується самої Синьоводської битви, то її опис, поданий М. Стрийковським, є досить цікавий: „Татари з шаленим завзяттям розпочали бій, засипавши литву густим залізним градом з луків, сточили кілька сутічок, але завдали мало втрат через правильний її шик та швидке маневрування. А литва з русинами враз із шаблями та списами наскочили на них і в рукопашному бою прорвали лобові частини та змішали їм танці півколом, а інші, особливо новогрудці з Коріатовичами, із самострілами зі стрілами наскочили з боків і довгими списами скидали їх із сідел, наче вітер снопи в бурю. Не змігши довше витримати лобового натиску Литви, татари почали мішатися та перелякані тікати в розлогі поля”⁶³. Тут впадає у вічі те, що битва мала характер лобового зіткнення. Описаний характер бою не дуже характерний для ординського війська, яке частіше застосовувало тактику обхідних маневрів. Проте дана ситуація була дещо іншою. Річ у тім, що шлях з Буджака на Поділля пролягав від сучасних Бендер (переправа через Дністер) до „Великої мечетні” й „Вітовтового броду”, якраз вище гирла Синіх Вод. І далі вздовж самої річки. М. Стрийковський фактично пояснює, що баталія відбулася за містом „Торговицею”. Вочевидь, еміри довідалися про похід литовського війська і поспішили назустріч. За таких умов їх війська навряд чи являли собою загальне ополчення і мали складатися виключно з професійних вояків. Не слід забувати, що билися еміри не стільки за кочівлі, скільки за територію добре заселену, де існували міста й селища. Недарма Сині Води і Білобережжя на сьогодні є регіонами з великим відсотком ординських археологічних знахідок. Саме ж татарське військо не було знищено, а тим же шляхом, яким прийшло, повернулося до своїх кочівель. Більше того, літопис прямо вказує, що Ольгерд повоював „Білобережжя”. Отже, він не намагався дістатися самого улусу Ногая, а – навпаки – повернув у бік Дніпра. Взагалі сам напрям походу Сині Води – Білобережжя вказує, що війна відбулася за Курумшиш улус. І, вочевидь, три еміри не були місцевими „легітимними” правителями. Отже, і війна 1362 р. відбувалася між двома сторонами за „нічийну”, з точки зору феодаль-

⁶² Ibidem, с. 390.

⁶³ *Додаток I*, пер. Ф. Шабуйло, [ін:] *Синьоводська проблема*, с. 160–163.

ного володіння, територію. Оскільки жодна зі сторін не змогла встановити повний контроль над усім улусом Курумишевичів, то на майбутні роки зберігалися реальні можливості для продовження війни за Поділля. У пізніших документах, датованих наступними роками, впадає у вічі той факт, що на подільських теренах, на відміну від Київського князівства, були відсутні феоди ординської знаті. Це не було випадковим. На 1362 р. місцевих татар, вочевидь, тут було замало. І вони або пішли до Мамаю, або, що більш реально, віддалися (чи були віддані) під владу „ногаєвих” емірів. Можливо, це сталося ще за часів Джанібєка. Відповідно, після Синіх Вод улус залишився без кочовиків. А, отже, міста й поселення у відкритому степу виявилися окремими островками життя. Беручи ж до уваги, що їх виникнення та існування було продуктом ординської влади, за умови зміщення владного центру на північ, їх існуванням ставало малоімовірним.

*

Borys Cherkas, *Synovodska battle in 1362 in the context of the political history of the western uluses of the Golden Horde Wing Muvala during the „Great Zamyatnya”*

This paper is the attempt to reconstruct the political background in the western possessions of Ulus Dzhuchyi, in which there was the Synovodska battle in 1362. It is shown that Lithuania captured concrete ulus – specific region, i. e. „Ulus Kurumy-shy”, better known as Podillya. Thus, this area was the part of the larger territorial–administrative unit of the Golden Horde – Wings Muvala. The advent and success of Algirdas was caused by the fact that Ulus Dzhuchyi to the 1361–1362’s split into a number of independent principalities–possessions. And to the west of the Volga, after the defeat of Keldybek, there was no legitimate Khan (descendant Batu). At the same time the most powerful emir on these lands, Mamay, only began to gather around a prairie area and could not prevent the advancement of GDL. Moreover, the analysis of the economic situation in the region gives the reason to believe that there were the arrangements between emir and Algirdas. The main result of the battle was the way on the border to the Black Sea (between the rivers of the Southern Bug and the Dnieper) and, accordingly, „cutting” the western possessions of the Golden Horde, which laid the foundation for the creation of the Budzhak Horde.